

УДК 340.1

*Наталія Миколаївна Оніщенко,
завідувач відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
заслужений юрист України*

БАЛАНС ДЕРЖАВИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ ПРАВОВОГО СВІТОГЛЯДУ

Пошук порядку в людському суспільстві, як зазначав видатний філософ та мислитель В. Соловйов, — супроводжується пошуком влади [1]. Просування України демократичним шляхом прямо пов'язане, по-перше, з перерозподілом соціального простору між державою і громадянським суспільством, а по-друге, з їх визначеною, бажано більш ефективною взаємодією або хоча б налагодженим співіснуванням у нових політичних умовах.

Сучасний стан українського суспільства потребує від наукової спільноти пошуку відповідей на загальносоціальні імпульси, які необхідні стратегії реформування: перехід від неконструктивних спроб замінити державу громадянським суспільством до зусиль, які спрямовані на їх збалансовану взаємодію. Саме принцип соціального та політичного балансу у взаємовідносинах держави та громадянського суспільства повинен стати основою для виправлення та корекції існуючої нестабільної політичної ситуації. Нині у цій сфері країна зустрілася з найбільшими труднощами. Проблеми у взаєморозвитку вітчизняних панівних структур із суб'єктами та інститутами громадянського суспільства є настільки серйозними, що в національній суспільній свідомості стали формуватися полярні, досить стійкі уявлення про те, що в Україні «закордонні» демократичні інституції взагалі не потрібні, що, крім шкоди для країни, вони нічого не принесли, що такі ідеї повинні бути визнані некоректними з огляду на практику тощо; національний, політико-правовий розвиток повинен бути точною копією, віддзеркаленням західних взірців без усякої корекції на національну самобутність.

Щоб з'ясувати це питання слід визначити роль держави як базового елементу української політичної системи, що відповідає за збереження цілісності суспільства та забезпечення його нормальної життєдіяльності. Соціальний простір структурується так, щоб частина ентропійних процесів (невизначених) у соціумі не перевищувала рівень, за яким починаються системно-структурні дисфункції та стає можливим його розпад. Ще раз слід наголосити на ролі та значенні моральної складової суспільної свідомості в означених процесах.

Оголошення магістральною проблемою сьогодення прав людини, визнання інтересів особистості більш вагомими, порівняно з інтересами суспільства і держави, є класичним постулатом доктрини громадянського суспільства. Однак це не означає і не може означати послаблення ролі держави у захисті та охороні особистості.

Не буде перебільшенням стверджувати, що цікавим з наукового погляду, і, відповідно, до останніх політичних подій в Україні, стає розуміння такого явища соціальної дійсності, як правовий світогляд. Причому ця цікавість може бути пов'язана і з теоретико-філософським «звучанням», і з практичним значенням цієї категорії. Нині юридична наука характеризується процесами, зверненими на переорієнтацію правової проблематики щодо світоглядних основ правового життя суспільства. Саме наука дозволяє характеризувати правову думку як процес розуміння соціально-правової дійсності, пізнавальну діяльність окремого індивіда

і як вираження особливого складу характеру, розуму, світоглядно-правових основ тієї чи іншої епохи, культури, цивілізації [2, с. 14–15].

Слід зазначити, що, на жаль, в умовах, коли правовій дійсності притаманна втрата цінностей, віри, інколи сенсу буття, для суспільства характерна втрата етичних начал, близьких до понять «совість» та «обов'язок». Все це, в свою чергу, призводить до етичного «виснаження» совісті з усіма відповідними наслідками [3, с. 151–162].

Притому слід розуміти, що навіть суттєве покращання економічної ситуації в країні не змогло б швидко привести до належного стану громадянську відповідальність, підґрунтям якої є належний правовий світогляд. Вочевидь, ідеться про правову проблему формування особистості, яка здатна самостійно мислити, приймати рішення, публічно висловлювати свою думку, усвідомлювати та брати на себе відповідальність за наслідки своєї публічної, особливо політичної, діяльності. Отже, про належну політико-правову активність особистості, що стає можливою в умовах розвитку і забезпечення прав, свобод та законних інтересів людини, з розвитком правового світогляду сучасного суспільства і сучасної особистості можна говорити тільки у зв'язку з належним правосвідомістю. Що це означає? Це і є та сама «метаморфоза», про яку пишуть соціологи [4]: знання та навіть навички користування є, а інтерналізації (інтеріоризації), тобто переходу у внутрішню якість не відбувається [4, с. 239]. Уявляється, право, щоб бути успішно сприйнятим, крім демонстрації своєї діяльнісної «потенційної» здатності, повинно включатися у первинну соціологізацію як певна складова відповідного масиву, який повинен засвоюватися, починаючи з раннього віку, щоб потім не бути віднесеним до категорії «штучних реальностей», які не притаманні тій чи іншій особистості [4, с. 240]. У цьому контексті слід акцентувати увагу на науково-дослідницьких працях вітчизняних правознавців [5]. Крім того, хотілося б обов'язково звернути увагу на те, що право здійснює свої функції не відособлено, а в єдиному комплексі й тісній взаємодії з іншими соціальними регуляторами.

Соціальні функції моралі, звичаїв, політичних норм значною мірою ідентичні функціям права. Різниця полягає у соціальній значущості суспільних явищ, що регулюються моральними, політичними і правовими нормами. Інакше кажучи, у механізмі соціального регулювання спостерігається своєрідний розподіл ролей між правом, політикою, мораллю, звичаями, традиціями тощо у виконанні одного і того ж завдання — впорядкування суспільних відносин.

Тому правовий світогляд пересічної людини у певному суспільстві не може бути відокремлений від наявної «впливової дії», передусім саме права та інших соціальних регуляторів.

Крім того, слід звернути увагу на те, що проблема полягає не в тому, що існує суттєва різниця між буденною та професійною правосвідомістю, а в тому, що являє собою правова думка звичайної людини та професіонала [6, с. 101–103]. Слід зазначити щодо традицій правової реальності, що притаманні громадянському суспільству, — сьогодні як ніколи гостро відчуються недоліки юридичної думки, які сформовані під впливом різних чинників.

Щодо термінологічної визначеності, на нашу думку, під правовим світоглядом слід розуміти уявлення про право як феномен соціальної дійсності. Якщо інтерпретувати це визначення щодо потреб юридичної практики, то це уявлення про розвиток соціальних систем, про життя суспільства, процеси життєдіяльності в державі і світі в контексті правових реалій. Крім того, деякі дослідники наголошують на «праволюдній» природі правового світогляду, що спрямована на задоволення життєво необхідних потреб, забезпечення рівності прав, толерантності, «правозобов'язаного» характеру правового світогляду (консенсусна реалізація можливостей кожним учасником соціуму), необхідності нормативного закріплення природних прав носіїв правового світогляду [5, с. 3].

В. Туманов на початку 1990-х років [7, с. 52–58], О. Лейст через десятиріччя, наголошували на нелегкому шляху формування юридичного мислення, що спирається на відносини громадянського суспільства і стабільного права. «У масштабі суспільства юри-

дичне мислення не може сформуватися за наказом зверху, воно виникає разом із масовим повсякденним інтересом до осмислення суспільних відносин через конкретні права та обов'язки їх учасників, підстави виникнення цих прав і обов'язків, у зв'язку з процесуальними гарантіями правовідносин і відповідальністю за порушення прав і невиконання обов'язків» [8, с. 279].

Ігнорування уявлень про роль і значущість права як соціального феномену на певних етапах розвитку призводить до формування міфу про стійкий правовий нігілізм у слов'янських державах. Цей міф є зручним для можновладців і дозволяє законодавцю перекласти відповідальність за провал економіко-правових реформ у суспільстві на саме суспільство. Ми поділяємо думку О. Лейста про те, що недостатня розвиненість юридичного мислення заважає усвідомити, що, власне, ми хочемо від права. Слід наголосити, що право, його можливості та вимоги — це та реалія, яка повинна відмежовуватися від близьких, але інших реалій із площини етики, моралі, духовності, канонічних норм тощо.

Нині для суспільства характерне різке зменшення уваги до права або, навіть можна сказати, зневага до багатьох правових положень та настанов. Так, мабуть, нікого не здивуєш явищами правового нігілізму та песимізму. Сам термін «песимізм» визначається як світосприйняття, перейняте смутком, безнадією, невірою в успіх, у краще майбутнє [9, с. 840], або песимізм (від фр. *passimisme*, з лат. *pessimus* — найгірший) — світобачення, сповнене безнадії, недовіри до майбутнього; схильність бачити в усьому тільки погане [10, с. 564]. Подібні визначення наведені і в інших тлумачних словниках [11, с. 333, 365].

Розглянувши ці дефініції, хотілося б навести деякі міркування. Річ у тім, що сприйняття або, правильніше, оцінка будь-якого явища з позицій песимізму означає відсутність руху, розвитку, вдосконалення. Це явище позбавляє сенсу майбутнє. Сьогодні все більше песимістичних оцінок (і це не безпідставно) щодо можливостей конструктивного правового розвитку.

Сучасний кризовий стан та його прояви породжують стійкий соціальний та правовий песимізм, що трансформується із площини емоцій, почуттів, відчуттів, переживань (правова психологія) у площину переконань, ставлення, уявлень, стереотипів (правова ідеологія). Це й обумовлює певну, на жаль, не завжди бажану для суспільства поведінку індивіда.

Не вдаючись до аналізу причин цього явища (всі вони добре відомі як пересічному громадянину, так і державним діячам, посадовцям, політикам, представникам науки), хочемо лише наголосити, що песимістичні настрої багато в чому нівелюють, відкидають повагу до права як найбільш дієвого регулятора суспільних відносин, а отже, заважають формуванню відповідного сучасним реаліям правового світогляду.

У цих умовах, на нашу думку, необхідне відродження поваги до права, принципу верховенства права, принципу законності, підвищення авторитету закону, що є одним із першочергових завдань представників вітчизняної науки, і зможе бути важливим завданням громадянського суспільства, розвитку сучасного правового світогляду. Тому, не пропонуючи нових «рецептів миттєвого одужання суспільства», враховуючи, що це процес не одного дня, тижня або місяця, що суспільство не може «одужати» за «помахом чарівної палички», а довіра до права, закону і режиму законності не може виникнути миттєво за бажанням як представників влади, так і її опонентів, або представників соціуму, хочемо наголосити на тих невідкладних завданнях, які мають важливе значення щодо означеної проблематики. Йдеться про несприйняття держави, багатьох її інститутів, недовіру до її реформаторських позицій та стартів, що посилює і песимістичні настрої, і світоглядні деформації в суспільстві.

Крім того, права слід дотримуватися не тільки завдяки повазі до нього, сприйняття демократичних засад права взагалі, а й завдяки нагальній потребі відродження поваги до правового порядку в суспільстві.

Що ж сьогодні може зробити науковий осередок для покращання ситуації в руслі відродження довіри до права?

Очевидна необхідність формування правової думки як передумови та необхідної умови розуміння правової дійсності на усіх її рівнях та в усіх її проявах [12, с. 3–17].

Вочевидь, для того, щоб відбулося прийняття права на особистісному рівні необхідно адекватно потребам часу і розвитку сучасної особистості формувати соціальний, у цьому випадку освітній, простір буття особистості [13, с. 183–237].

Передусім повинно йтися про правову освіту в суспільстві, яка є невід’ємною частиною загальної культури громадянина, умовою формування правосвідомості та правового світогляду. Життя в громадянському суспільстві формує правову свідомість (позитивну чи негативну) залежно від того, як відбувається цей процес: стихійно чи цілеспрямовано у межах правової освіти. Адже правова освіта є запорукою того, що право стає регулятором життя індивіда, а не перешкодою на шляху вирішення його особистих завдань. У сучасних умовах саме правова освіта може стати важливим чинником розвитку особи, становлення громадянського суспільства і демократичної правової держави в сучасній Україні, громадяни якої зможуть жити в соціально-правовій злагоді один з одним, з державою, владою, політичними партіями, громадськими рухами тощо. Отже, саме правова освіта стає запорукою формування правового світогляду.

У свою чергу, важко заперечувати, що від якості правової освіти залежить адекватне сприйняття правової дійсності.

Одним із цікавих напрямів в означеному контексті повинні стати лекторії, які проводять вчені. Можливо, у форматі консультативних семінарів, проте не тільки і не стільки для науковців, скільки для пересічних громадян країни.

Величезного значення у формуванні правового світогляду, ставлення до права, визнання його престижу, безумовно, повинна відігравати правова гласність, зокрема проведення міжнародних науково-практичних конференцій, методологічних семінарів, симпозіумів та конгресів науковців, що надасть поштовх зарубіжним публікаціям вітчизняних учених.

Очевидно, відчуття правової захищеності передбачає глибинну перебудову ставлення людей до права, Конституції, закону. Не випадково відомі юристи звертаються до духовних витоків індивідуального і суспільного в правосвідомості, говорять про необхідність глибинних змін. Без істотної трансформації правосвідомості неможливо усвідомлювати найважливіші конституційні принципи верховенства права, справедливості і рівності, на основі яких у сучасних умовах забезпечуються адекватне співвідношення свободи, закону і публічної влади, їх баланс. При цьому треба наголосити, що правосвідомість у широкому розумінні включає в себе і правову ідеологію, і правову психологію, а також правові почуття і правовий досвід індивідів, професійної еліти і всього суспільства в цілому. Крім того, правовий світогляд і правова свідомість співвідносяться, на нашу думку, як ціле і частина або, точніше, процес засвоєння права та його результат. Правовий світогляд — це правовий дух народу та ідеальна матриця, яка визначає вчинки та поведінку людей. При деструктивному правовому світогляді виникає «хвора» правосвідомість, а отже, буде страждати правозастосовна практика і конституційна законність [14, с. 343]. Ще раз хочемо наголосити на важливості не тільки існування певного рівня правової свідомості суспільства (що вже неодноразово констатувала юридична наука), а на важливості форм буття і розвитку правового світогляду, що сприятиме переходу уявлень про право із теоретичної площини у площину конкретних завдань та дій, спрямованих на організацію змін «на краще» у державі та громадянському суспільстві.

Список використаних джерел

1. *Соловьев В. С.* Сочинения : в 15 т. / В. С. Соловьев ; отв. ред. А. А. Носов ; сост. Н. В. Котрелев, А. А. Носов. — М. : Наука, 2000. — Т. 1 : 1873–1876. — 391 с.
2. *Овчинников А. И.* Правовое мышление : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 / А. И. Овчинников. — Ростов н/Д, 2004. — 40 с.

3. Арановский К. В. Пользуясь приглашением / К. В. Арановский, С. Д. Князев // Журнал российского права. — 2007. — № 10. — С. 151–162.
4. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. — М. : Медиум, 1995. — 323 с.
5. Бачинський Т. В. Формування основ правового світогляду та правової культури шкільної молоді (філософсько-правовий вимір) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Т. В. Бачинський. — Л., 2013. — 20 с.
6. Ткаченко С. В. Рецепция права: идеологический компонент / С. В. Ткаченко. — Самара : Изд-во СамГАПС, 2006. — 193 с.
7. Туманов В. А. Правовой нигилизм в историко-идеологическом ракурсе / В. А. Туманов // Государство и право. — 1993. — № 8. — С. 52–58.
8. Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права / О. Э. Лейст. — М. : ИКД Зерцало-М, 2002. — 288 с.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь: Перун, 2005. — 896 с.
10. Куньч З. Й. Універсальний словник української мови / З. Й. Куньч. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2005. — 848 с.
11. Шукіна І. А. Великий тлумачний словник. Сучасна українська мова від А до Я / І. А. Шукіна. — Донецьк : БАО, 2008. — 704 с.
12. Горшков М. К. Российская социология и вызовы современного общества: вместо предисловия / М. К. Горшков // Россия реформирующаяся. Ежегодник-2010 / отв. ред. М. К. Горшков. — М. : Новый хронограф, 2010. — С. 3–17.
13. Ильенков Э. В. Что же такое личность? / Э. В. Ильенков // С чего начинается личность. — М. : Политиздат, 1979. — С. 183–237.
14. Зорькин В. Д. Россия и Конституция в XXI веке: взгляд с Ильинки / В. Д. Зорькин. — 2-е изд., доп. — М. : Норма, 2008. — 591 с.

Онщенко Н. М. Баланс держави та громадянського суспільства в контексті правового світогляду

Проблематика пов'язана із прогресивним розвитком функціонування та взаємозалежності громадянського суспільства та держави, що актуалізується у нових історичних реаліях. Стаття орієнтована на розгляд науково-обґрунтованого балансу у співвідношенні громадянського суспільства та держави з метою їх ефективної взаємодії в усіх сферах життєдіяльності людини. Окремий вектор розгляду зосереджений на інституті юридичної відповідальності держави перед особою, на констатації положення, що сучасна держава — це держава передусім відповідальна перед громадянським суспільством.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, інститут юридичної відповідальності держави, моральні норми громадянського суспільства, права людини.

Онщенко Н. Н. Баланс государства и гражданского общества в контексте правового мировоззрения

Проблематика связана с прогрессивным развитием функционирования и взаимозависимости гражданского общества и государства, которая актуализируется в новых исторических реалиях. Статья ориентирована на рассмотрение научно-обоснованного баланса в соотношении гражданского общества и государства в целях их эффективного взаимодействия во всех сферах жизнедеятельности человека. Отдельный вектор рассмотрения сосредоточен на институте юридической ответственности перед лицом, на констатации положения, современное государство — это государство, в первую очередь, ответственное перед обществом.

Ключевые слова: гражданское общество, государство, институт юридической ответственности, моральные нормы гражданского общества, права человека.

Onishchenko N. Balance of the state and civil society in the context of legal world-view

Problems related to the progressive development of the operation and interdependence of civil society and the state, which is updated in the new historical realities. The article focuses on a review of evidence-based balance in the ratio of civil society and state the purpose of the effective interaction in all spheres of human activity. Separate consideration of the vector to focus on the legal responsibility of the state in the face, the statement of the position that the modern state — is primarily responsible to the state and civil society.

Key words: civil society, state, institution of the legal responsibilities, moral norms of civil society, human rights.